Rotskunst in de Zwarte Woestijn van Jordanië

Brusgaard, N.Ø.; Brusgaard N.Ø.

Citation
Brusgaard, N. Ø. (2015). Rotskunst in de Zwarte Woestijn van Jordanië. *Phoenix: Bulletin Uitgegeven Door Het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, *61*(2-3), 71-82. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/4287879

Version:	Publisher's Version
License:	Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law (Amendment Taverne)
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/4287879

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

PHOENIX

PHOENIX

In de rotsen vereeuwigd

Rotskunst en rotsinscripties in Egypte en Arabië

EX ORIENTE LUX

61,2-3
2015

LEIDEN 2015

61,2-3 PHŒNIX 2015

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

Een Arabische Oryx, met zijn kenmerkende lange, rechte horens, wordt omringd door Safaïtische inscripties. De grote inscriptie aan de linkerhand leest 'Door [naam] is de stier' terwijl de twee kleinere teksten namen zijn. Bron: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2012.

INHOUD

Van de Redactie 56

Rotskunst en rotsinscripties in Egypte en Arabië

AHMAD AL-JALLAD, De talen van Arabië voor de Koran: alfabetten en schrijftradities 59

NATHALIE BRUSGAARD, Rotskunst in de Zwarte Woestijn van Jordanië 71

JOOST GOLVERDINGEN, De Oud-Egyptische "Walls of Fame" 83

STAN HENDRICKX, JOHN C. DARNELL EN MARIA C. GATTO, De rotstekeningen van Nag el-Hamdulab 101

Recensie

JUDITH JURJENS en JACOBUS VAN DIJK, Sinoehe & Het Testament van Amenemhat: literatuur rondom een koningsmoord 121

Onderzoeksnieuws

BEN HARING, Een alfabetische woordenlijst uit de 15e eeuw v. Chr 131

Boekennieuws

Op zoek naar ...; de gecompliceerde relatie tussen archeologie en de Bijbel 135

ROTSKUNST IN DE ZWARTE WOESTIJN VAN JORDANIË

NATHALIE Ø. BRUSGAARD

De Zwarte Woestijn lijkt op het eerste gezicht een bar en leeg gebied. Het ruige oppervlak, gevormd door donkere basaltstenen, wordt afgewisseld met uitgestrekte zand- en grindvlaktes (Afb. 1). Wie dit landschap te voet gaat verkennen, ziet echter overal sporen van menselijke activiteit. Stenen structuren, waaronder graftombes, jachtinstallaties en kampplaatsen, zijn zichtbare aanwijzingen voor een intensief gebruik van dit gebied in het verleden. Daarnaast valt er snel een andere bijzondere verschijning op: er zijn talloze rotstekeningen en inscripties gegraveerd in de basaltrotsen. Deze markeringen hebben door langdurige verwering een helder oranjerode kleur gekregen die contrasteert met de donkere achtergrond.

We weten vrij veel over de inscripties vanwege de lange onderzoeksgeschiedenis van deze teksten. Ze zijn gegraveerd in het Safaïtisch, een

Afb. 1. Uitzicht vanuit een basaltheuvel over de vlaktes en wadis. In de voorgrond is een rots te zien met inscripties en rotstekeningen. Beneden rechts is een cirkelvormige stenen structuur te zien. Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2014.

Afb. 2a. Overzichtskaart van het gebied. Illustratie: Martin Hense.

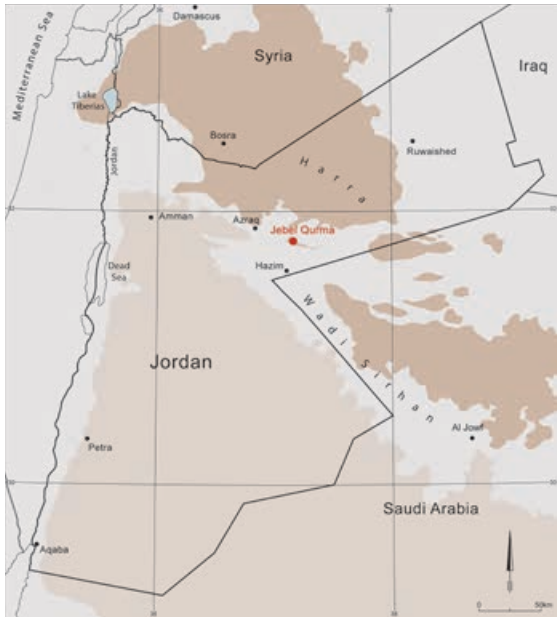

Afb. 2b. Kaart van Jordanië met de Zwarte Woestijn (harra) in donkerbruin aangegeven. Het projectgebied van Jebel Qurma is met een rode stip aangegeven. Illustratie: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2015.

oud Noord-Arabisch dialect (zie het artikel van Ahmad al-Jallad in dit nummer). Het Safaïtisch dateert vermoedelijk uit de periode van de eerste eeuw v.Chr. tot de vierde eeuw n. Chr. Uit de inscripties kunnen we opmaken dat de makers pastorale nomaden waren die met hun kamelen en schapen- en geitenkuddes door de woestijn trokken (Macdonald 1993). Behalve wat er bekend is uit de inscripties en historische bronnen van bijvoorbeeld de Romeinen, weten we vrij weinig over deze mensen. Tot voor kort was er namelijk weinig archeologische interesse in de Zwarte Woestijn. Om deze reden is er over de rotstekeningen, ook petrogliefen genoemd (van het Grieks 'petros' = steen en 'glyphein' = kerven), ook vrij weinig bekend. Daarnaast zijn er geen studies gedaan naar de context van de inscripties en petrogliefen, ondanks dat zij vaak worden gevonden op en rondom de stenen structuren. In het project *Landscapes of Survival* van Peter Akkermans en Ahmad Al-Jallad (Universiteit Leiden), gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, wordt voor het eerst uitvoerig onderzoek gedaan naar de verschillende antropogene fenomenen van het basaltlandschap, hun context en hun onderlinge relaties. Het project verricht onderzoek in de vorm van opgravingen en veldverkenningen in het Jebel Qurma gebied in Noordoost-Jordanië (Afb. 2a en 2b) en bestaat uit drie promotieonderzoeken naar de archeologische resten (uitgevoerd door Harmen Huigens), de Safaïtische inscripties (uitgevoerd door Chiara Della Puppa) en de rotstekeningen (uitgevoerd door de auteur).

De rotskunst van de Zwarte Woestijn

De rotstekeningen zijn in de hele basaltwoestijn van Zuid-Syrië en Noordoost-Jordanië te vinden. Dit weten we uit epigrafische studies die al meer dan een eeuw de Safaïtische inscripties in kaart brengen. De inscripties en rotstekeningen worden vaak in grote aantallen op dezelfde rotsen gevonden en vaak refereren de teksten naar de petrogliefen of horen ze visueel bij elkaar (Afb. 3). In epigrafische studies worden de rotstekeningen daarom altijd genoemd, maar zelden uitvoerig besproken of afgebeeld. Toch is uit deze publicaties op te maken dat er door de hele basaltwoestijn één specifieke set van figuren werd gegraveerd, bestaande uit onder andere dromedarissen, leeuwen, paarden, boogschutters en vrouwen. Deze motieven lijken qua stijl vaak op elkaar en de figuren zijn altijd met dezelfde soorten technieken gemaakt. We kunnen daarom spreken van een bepaald type rotskunst, de zogenaamde 'Zwarte Woestijn rotskunst'.

Zoals eerder gezegd is deze rotskunst echter nooit systematisch onderzocht en er is daarom weinig bekend over de betekenis van de bijzondere

Afb. 3. Deze afbeelding van een dromedaris en de Safaïtische inscriptie horen bij elkaar. Ze zijn visueel op elkaar afgestemd en in de tekst benoemt de auteur zichzelf als maker van de vrouwelijke dromedaris. Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2015.

afbeeldingen. Één van de dominante theorieën, voorgedragen door Michael Macdonald, is dat de Safaïtische inscripties, en dus ook de rotskunst, een vorm van graffiti vertegenwoordigen, gemaakt door de nomaden tijdens de lange uren die zij besteedden aan het op de uitkijk staan voor wilde dieren of het laten grazen van hun kuddes (Macdonald 1993). Andere onderzoekers hebben dit weer betwist, zoals Eksell (2002), die een rituele betekenis achter de inscripties en afbeeldingen ziet. Echter, deze theorieën zijn problematisch wanneer wij de petrogliefen willen begrijpen omdat zij zijn gebaseerd op epigrafische studies; er is tot nu geen volledig onderzoek naar de afbeeldingen zelf gedaan. Het uitvoerig onderzoeken van de rotskunst uit de Jebel Qurma regio, waar op dit moment al circa 5000 petrogliefen zijn gevonden, zal daarom veel bijdragen aan onze kennis van de rotskunst van de Zwarte Woestijn. Dit biedt dan nieuwe mogelijkheden voor het begrijpen van de mysterieuze makers van de rotsgraveringen.

Woestijnfauna

Het aantal dieren en de diversiteit aan soorten die afgebeeld worden in de rotskunst wekken het idee dat de Zwarte Woestijn vol met leven was in

het verleden. Leeuwen, wilde ezels, gazellen, oryxen, hyena's, steenbokken en struisvogels maakten allemaal deel uit van de leefwereld van de mensen rond het begin van onze jaartelling. Veel van deze dieren waren honderd jaar geleden nog te vinden in de woestijn van Jordanië en Syrië maar zijn inmiddels uitgeroeid door de mens. In de rotskunst wordt er ook veel gejaagd op deze dieren. Ze worden achterna gezeten door boogschutters of ruiters te paard met speren, soms met behulp van een hond (Afb. 4). Vooral gazellen, oryxen en steenbokken worden afgebeeld in de jachtscènes en lijken dus de belangrijkste prooien te zijn geweest. Er zijn ook enkele scènes waarin mensen op grote roofdieren aan het jagen zijn of misschien zichzelf daar tegen verdedigen (Afb. 5). Het zijn voornamelijk leeuwen die voorkomen in dit soort afbeeldingen, maar er zijn ook enkele hyena's gedocumenteerd. In de Safaïtische inscripties vinden we ook verwijzingen naar leeuwen. Hierin wordt de leeuw vaak als een gevaar voor de schrijver zelf of zijn dieren beschreven (Al-Jallad 2015, Chiara Della Puppa pers. comm. 2015). De leeuw was dus mogelijk een even grote bedreiging voor de nomaden en hun kuddes als het harde woestijnklimaat.

Afb. 4. Een jachtscène waarin meerdere boogschutters met behulp van een hond jagen op drie oryxen. Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2015.

Afb. 5. Een boogschutter schiet op twee leeuwen. Onder de scène zijn zeven punten te zien en een Safaïtische inscriptie waar staat "Door Rāgel zoon van Zamhar zoon van 'Aus zijn de dieren". Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2014.

De rotstekeningen laten ook gedomesticeerde dieren zien, namelijk dromedarissen, paarden, muildieren, honden en zelfs enkele kamelen. Hiervan is de dromedaris, of eenbultige kameel, het meest opvallende motief. Het is niet alleen het meest voorkomende van alle motieven in de rotskunst maar het is ook, in tegenstelling tot de meeste figuren, vaak in veel detail weergegeven. Zo zijn er op sommige dromedarissen zelfs kleine haren gekerfd op de staart, de bult of de kop. Ook wordt nagenoeg altijd het geslacht aangeduid door middel van de positie van de staart; bij vrouwelijke dromedarissen is de staart omhoog gekruld, terwijl bij de mannelijke dromedaris de staart omlaag hangt (Macdonald 2009). Een klein percentage van de vrouwelijke dromedarissen bestaat uit moederdieren, afgebeeld met uiers en een zogend jong (Afb. 6).

Zoals eerder genoemd kunnen we uit de inscripties opmaken dat de schrijvers nomaden waren die door de woestijn trokken met hun kuddes. Het bewegen door het landschap met de dromedarissen en het laten grazen van deze dieren wordt vaak genoemd in de inscripties. Deze activiteiten zouden dan ook het dagelijks leven van de nomaden grotendeels hebben bepaald, en dit verklaart mogelijk waarom er zoveel afbeeldingen van dromedarissen te vinden zijn in de Zwarte Woestijn. Een andere aannemelijke

Afb. 6. Drie dromedarissen die misschien een familie moeten voorstellen. Links staat de moeder met onder haar buik haar zogend jong. Beide dromedarissen zijn vrouwelijk, wat te zien is aan hun omhoog gekrulde staart. Rechts staat een mannelijke dromedaris, mogelijk de vader. Onder zijn buik is een dromedaris te zien die later is toegevoegd, misschien probeerde de maker het zogende jong na te maken. Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2014.

theorie is dat het afbeelden van de dromedarissen een rituele functie had. Sommige petrogliefen gaan gepaard met een inscriptie waarin de maker zich als 'auteur' benoemt van de afbeelding (bijvoorbeeld 'door [naam] is de vrouwelijke kameel') (zie het bijschrift van Afb. 5) (Al-Jallad 2015, 203). Soms zijn deze graveringen gewijd aan een godheid (bijvoorbeeld, 'door [naam] is deze kameel die gewijd is aan [naam godheid]') (Al-Jallad 2015, 204). Het graveren van een dromedaris was dan mogelijk een rituele handeling op zich.

Dat de dromedaris een belangrijke rituele rol had in de periode waarin de inscripties en graveringen gemaakt werden weten we uit schriftelijke en archeologische bronnen. Het woord *bly* komt voor in een aantal Safaïtische inscripties en verwijst hoogstwaarschijnlijk naar de pre-Islamitische traditie waarin een dromedaris geofferd werd voor zijn overleden eigenaar, mogelijk om als rijdier te fungeren in het hiernamaals (Macdonald 1994). Deze

traditie wordt ook genoemd in latere Klassieke Arabische schriftelijke bronnen met de term *balîya* en wordt beschreven als een rituele handeling waarbij de dromedaris, vaak een vrouwelijke, verminkt werd en naast de overledene werd begraven of naast het graf van de dode werd vastgebonden, zodat het dier uiteindelijk overleed aan uitdroging of verhongering (King 2009, 87). Dat meestal een vrouwelijke dromedaris werd gebruikt in dit ritueel, is volgens King (2009, 87) te wijten aan het feit dat zij ook in leven vaker als rijdier werd gebruikt dan de mannelijke dromedaris, vanwege haar vriendelijkere, meer gezeglijke karakter. Deze traditie is ook archeologisch terug te vinden, voornamelijk in Zuid-Arabië. In Jemen, de Verenigde Arabische Emiraten en Bahrein zijn opgravingen verricht waarbij begravingen van complete dromedarissen zijn gevonden, soms in associatie met menselijke resten (King 2009). De meeste hiervan dateren van de vierde eeuw v.Chr. tot de derde eeuw n.Chr. (King 2009) en vallen dus in de periode waarin de 'Zwarte Woestijn rotskunst' gemaakt werd. De voorkeur voor vrouwelijke dromedarissen als rijdier is niet terug te zien in de Jebel Qurma petrogliefen. Van de tot nu toe onderzochte figuren zijn er evenveel mannelijke als vrouwelijke dromedarissen. Van de dromedarissen die afgebeeld zijn met ruiter zijn de meeste mannelijk. Maar aangezien dit onderzoek zich nog in een vroeg stadium bevindt, is het mogelijk dat deze bevindingen zullen veranderen wanneer alle rotskunst uit Jebel Qurma geanalyseerd is.

Raadselachtige figuren

Na de afbeeldingen van dieren komen menselijke figuren het meest voor. Een groot deel hiervan is te zien in jacht- en gevechtsscènes, zoals de bovengenoemde boogschutters. Daarnaast zien we ruiters op een paard, muildier of dromedaris (Afb 7), en personen met zwaard en schild. Het geslacht is meestal niet afgebeeld waardoor het onduidelijk is of de figuren mannen of vrouwen moeten voorstellen. Bij deze figuren is het altijd vrij duidelijk wat hun rol is in een bepaalde scène; ze stellen bijvoorbeeld een jager of krijger voor. Maar vaak lijkt dit een 'bijrol' te zijn; de figuren zijn vrij klein en met weinig detail afgebeeld in verhouding tot de dieren. De nadruk ligt daardoor visueel niet op de menselijke figuren. Maar één type menselijk motief valt altijd op: de vrouwen. Deze figuren zijn duidelijk als vrouw te herkennen, met brede heupen, lang haar en soms met borsten en geslacht afgebeeld. Ze komen alleen voor, maar zijn ook vaak in scènes te zien, en dan met name in gevechtsscènes (Afb. 8). Hier zijn de vrouwen

Afb. 7. Ruiters op kamelen. Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2015.

groot en indrukwekkend en met veel detail weergegeven. Zij lijken hierdoor een belangrijke rol in het tafereel te vervullen. Deze figuren zijn zeldzaam in de rotskunst van de Jebel Qurma en mogelijk ook in de rotskunst van de Zwarte Woestijn in het algemeen. Dit laatste is echter moeilijk te verifiëren omdat er ook vanuit de epigrafen altijd veel interesse in deze figuren is geweest. Daardoor zijn de vrouwen, in tegenstelling tot andere motieven, veel afgebeeld in publicaties over het Safaïtisch. Hun betekenis is ook veel bediscussieerd, met uiteenlopende theorieën over wat de vrouwen zouden kunnen voorstellen, van godinnen of danseressen tot 'cheerleaders' in gevechten (zie Macdonald 2012 voor een goed overzicht).

Een andere raadselachtige figuur is de vaak voorkomende set van zeven punten of strepen. Dit motief komt in veel verschillende contexten voor, zoals onder een inscriptie, in een scène (Afb. 5) en alleenstaand. De punten worden soms ook gecombineerd met een streep, boog of andere vorm en, in een aantal bijzondere gevallen, met een menselijke figuur die zijn of haar handen omhoog houdt (Afb. 9). De punten en strepen komen ook in andere aantallen voor, zoals in reeksen van vijf of acht, maar verreweg de meeste zijn in groepen van zeven afgebeeld. Dit getal lijkt dus een bijzondere betekenis te hebben gehad in de nomadische samenlevingen van de

Afb. 8. Een gevechtsscène met boogschutters die op elkaar schieten en twee paarden met ruiters. Een vrouw staat midden in de scène, groter afgebeeld dan alle andere figuren. Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2014.

Zwarte Woestijn. Dit motief zou echter elders zijn origine kunnen hebben. In Mesopotamië komt het getal zeven voor in de vorm van zeven godheden en in de zeven kiezels die gebruikt werden door waarzeggers (Oxtoby 1968, 27-28). Een andere mogelijkheid is dat het verwijst naar de zeven planeten die bekend waren in de antieke wereld. Waar het symbool dan ook vandaan komt, de meeste onderzoekers zijn het erover eens dat de sets van zeven gebruikt werden als een magisch symbool, mogelijk om het kwaad af te weren (Macdonald 2012). Door de punt- en streepfiguren en de voorstellingen van vrouwen in het Jebel Qurma gebied in kaart te brengen en hun context, vorm en associaties te analyseren, zullen wij in de toekomst hopelijk meer kunnen zeggen over deze raadselachtige motieven.

Conclusie

De opvallende graveringen die overal te vinden zijn in de Zwarte Woestijn lijken op het eerste gezicht vrij eenvoudig te zijn. Jagen, vechten, dromedarissen en wilde dieren; mogelijk zijn de afbeeldingen gewoon een weerspiegeling van het dagelijks leven. Maar wanneer men nader naar het

Afb. 9. Een bijzondere scène met drie dromedarissen en daarboven drie menselijke figuren met zeven punten onder hun lichamen. Foto: Jebel Qurma Archaeological Landscape Project 2012.

materiaal kijkt, ziet men veel merkwaardige aspecten: de regelmaat en het detail waarmee de dromedarissen worden afgebeeld, het terugkerende getal zeven, de zeldzame maar opvallende vrouwenfiguren en het verschil in de visuele 'rol' van de verschillende figuren in de scènes. Veel van deze mysteries zijn nog niet opgelost en andere waren tot nu toe niet ontdekt. En de belangrijkste vraag moet nog beantwoord worden: wat betekenden deze afbeeldingen en het maken ervan voor de woestijnnomaden? Door dit soort vragen te stellen en te beantwoorden zal het diepgaande onderzoek naar rotskunst van de Jebel Qurma nieuwe inzichten bieden in de nomadische samenlevingen van de Zwarte Woestijn.

Literatuur

Al-Jallad, A., *An outline of the grammar of the Safaitic inscriptions*. Leiden 2015.

Eksell, K., *Meaning in Ancient North Arabian Carvings*. Stockholm Oriental Studies 17. Stockholm 2002.

King, G., "Camels and Arabian balîya and other forms of sacrifice: a review of archaeological and literary evidence", in: *Arabian archaeology and epigraphy* 20 (2009), 81-93.

Macdonald, M.C.A., "Nomads and the Hawran in the late Hellenistic and roman periods: a reassessment of the epigraphic evidence", in: *Syria*, tome 70 fascicule 3-4 (1993), 303-403.
Macdonald, M.C.A., "Safaitic", in *Encyclopedia of Islam* 2nd edition Vo. VIII. Leiden 1995, 760-762.
Macdonald, M.C.A., "Wheels in a land of camels: another look at the chariot in Arabia", in: *Arabian archaeology and epigraphy* 20 (2009), 156-184.
Macdonald, M.C.A., "Goddesses, dancing girls or cheerleaders? Perceptions of the divine and the female form in the rock art of pre-Islamic North Arabia", in: Sachet, I. en Robin, C.J., *Dieux et deesses d'Arabie. Images et representations*. Parijs 2012, 261-297.
Oxtoby, W.G., *Some inscriptions of the Safaitic Bedouin*. American Oriental Series 50. New Haven 1968.